ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) – 9.145, SJIF – 5,431

Farxodova Ruxshona Aziz qizi

O‘zbekiston Milliy Pedagogika universiteti

Filologiya fakulteti ingliz tili yo‘nalishi 2-kurs talabasi

SOVET DAVRIDA DIN VA UNING OQIBATLARI

Annotatsiya: Ushbu ilmiy ishda Sovet davrida din va diniy institutlarga nisbatan olib borilgan siyosat, uning mafkuraviy asoslari hamda jamiyat hayotiga ko‘rsatgan ijtimoiy, madaniy va ma’naviy ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda diniy tashkilotlarning faoliyati cheklanishi, diniy ta’lim tizimining izdan chiqishi, diniy qadriyatlarning transformatsiyasi va yashirin shaklda saqlanib qolish jarayonlari yoritilgan. Shuningdek, Sovet davrining oxirgi bosqichida yuzaga kelgan diniy tiklanish jarayoni va mustaqillikdan keyingi davrda dinning jamiyatdagi o‘rni ilmiy asosda tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Sovet davri, din, ateizm, diniy siyosat, Markaziy Osiyo, O‘zbekiston, ma’naviyat, diniy erkinlik, madaniyat, repressiya.

СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД: РЕЛИГИЯ И ЕЁ ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация: В данной научной работе анализируется политика советского государства в отношении религии и религиозных институтов, её идеологические основы, а также социальные, культурные и духовные последствия для общества. Рассматриваются процессы ограничения деятельности религиозных организаций, разрушения системы религиозного образования, трансформации религиозных ценностей и их сохранения в скрытой форме. Также исследуется процесс религиозного возрождения в конце советского периода и роль религии в обществе после обретения независимости.

Ключевые слова: советский период, религия, атеизм, религиозная политика, Центральная Азия, Узбекистан, духовность, религиозная свобода, культура, репрессии.

RELIGION IN THE SOVIET PERIOD AND ITS CONSEQUENCES

Annotation: This scientific paper analyzes the policy of the Soviet state toward religion and religious institutions, its ideological foundations, and its social, cultural, and spiritual consequences for society. The study examines the restriction of religious organizations, the destruction of the religious education system, the transformation of religious values, and their preservation in hidden forms. It also explores the process of religious revival in the late Soviet period and the role of religion in society after independence.

Keywords: Soviet period, religion, atheism, religious policy, Central Asia, Uzbekistan, spirituality, religious freedom, culture, repression.

XX asr boshlarida yuzaga kelgan Sovet davlati o‘zining mafkuraviy asosini marksizm-leninizm g‘oyalariga tayangan holda qurdi. Ushbu mafkura dinni ijtimoiy ongning eskirgan shakli sifatida baholab, uni jamiyat taraqqiyotiga to‘sqinlik qiluvchi omil deb ko‘rdi. Karl Marks tomonidan ilgari surilgan “din – xalq uchun afyundir” degan mashhur ibora Sovet mafkurasining

diniy siyosatini belgilab beruvchi asosiy nazariy qarashlardan biri bo‘ldi. Shu sababli Sovet hokimiyati o‘rnatilgan ilk kunlardanoq din va diniy institutlarga qarshi keskin kurash olib borildi.

1917-yildagi Oktyabr inqilobidan so‘ng yangi hokimiyat tomonidan qabul qilingan dastlabki hujjatlardan biri – “Cherkovni davlatdan va maktabni cherkovdan ajratish to‘g‘risida”gi dekret bo‘ldi. Bu hujjat rasmiy jihatdan din erkinligini e’lon qilgandek tuyulsa-da, amalda diniy tashkilotlarning huquqiy maqomini keskin chekladi. Diniy tashkilotlar yuridik shaxs maqomidan mahrum etildi, ularning mulklari davlat ixtiyoriga o‘tkazildi. Natijada masjidlar, cherkovlar, sinagogalar va boshqa diniy maskanlar yopildi yoki boshqa maqsadlarda foydalanila boshlandi. Sovet davrida ateizm davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Ilmiy ateizm alohida fan sifatida rivojlantirilib, maktablar va oliy o‘quv yurtlarida majburiy o‘qitildi. Bu fan orqali yosh avlod ongida diniy e’tiqodlarga nisbatan salbiy munosabat shakllantirish maqsad qilingan edi. Diniy qadriyatlar “eskilik sarqiti”, “reaktsion qarashlar” sifatida talqin qilindi. Natijada jamiyatda dinning ijtimoiy roli keskin kamaytirildi.

Ayniqsa, 1920–1930-yillarda diniy tashkilotlarga qarshi repressiv siyosat kuchayib ketdi. Minglab diniy ulamolar, imomlar, ruhoniylar “xalq dushmani” sifatida qatag‘on qilindi. Ko‘plab masjidlar yopildi, ayrimlari buzib tashlandi yoki omborxona, klub, maktab sifatida ishlatildi. Bu jarayon nafaqat diniy hayotga, balki milliy madaniyat va an’analarga ham katta zarba berdi. Chunki din ko‘plab xalqlarda milliy o‘zlikning muhim tarkibiy qismi hisoblangan. Markaziy Osiyo hududida, xususan O‘zbekistonda ham Sovet hokimiyati tomonidan dinni cheklash siyosati izchil amalga oshirildi. Bu hududda islom dini asrlar davomida jamiyat hayotining ajralmas qismi bo‘lib kelgan edi. Ammo Sovet davrida diniy ta’lim tizimi deyarli yo‘q qilindi. Madrasalar yopildi, diniy bilimlarni o‘rganish taqiqlanib, bu faoliyat yashirin tus oldi. Natijada diniy bilimlarning uzluksizligi buzildi, ilmiy an’analar zaiflashdi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Sovet hukumati diniy siyosatda ma’lum darajada yumshashga majbur bo‘ldi. Urush sharoitida xalqni birlashtirish zarurati tufayli diniy tashkilotlarga nisbatan munosabat biroz o‘zgardi. Masjidlar va cherkovlarning ayrimlari qayta ochildi, diniy idoralar faoliyatiga ruxsat berildi. Markaziy Osiyo musulmonlari uchun maxsus diniy boshqarma tashkil etildi. Biroq bu erkinliklar qat’iy nazorat ostida bo‘lib, din davlat manfaatlariga xizmat qiluvchi vosita sifatida ko‘rildi. Urushdan keyingi davrda, ayniqsa 1950–1960-yillarda diniy siyosat yana keskinlashdi. Nikita Xrushchyov davrida ateistik targ‘ibot kuchaytirilib, yana ko‘plab diniy maskanlar yopildi. Dinga qarshi tashviqot ommaviy axborot vositalari, ta’lim tizimi va madaniyat orqali keng yoyildi. Diniy marosimlar, ayniqsa nikoh, dafn va boshqa urf-odatlar “zamonaviylashtirish” bahonasida o‘zgartirildi yoki cheklab qo‘yildi.

Sovet davrida dinning cheklanishi jamiyatda murakkab ijtimoiy va madaniy oqibatlarga olib keldi. Bir tomondan, ilm-fan va texnika rivojiga keng yo‘l ochildi, sekulyar ta’lim tizimi shakllandi. Boshqa tomondan esa, ma’naviy bo‘shliq, axloqiy qadriyatlarning zaiflashuvi kabi muammolar yuzaga keldi. Din inson hayotida ma’naviy tayanch vazifasini bajarib kelganligi sababli, uning keskin cheklanishi ko‘plab insonlar uchun ruhiy inqirozga sabab bo‘ldi. Dinning jamiyatdan siqib chiqarilishi natijasida ko‘plab diniy marosimlar yashirin tarzda davom ettirildi. Bu esa ikki xil ijtimoiy hayot – rasmiy va norasmiy hayotning shakllanishiga olib keldi. Rasmiy hayotda ateizm targ‘ib qilinar, norasmiy hayotda esa odamlar diniy e’tiqodlarini yashirin saqlab qolishga harakat qilardi. Bu holat jamiyatda ikkiyuzlamachilik va ishonchsizlik muhitini kuchaytirdi.

Shuningdek, Sovet davrida dinning cheklanishi milliy o‘zlikni anglash jarayoniga ham salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Ko‘plab xalqlarda diniy qadriyatlar milliy identitetning ajralmas qismi bo‘lganligi sababli, ularning yo‘qolishi milliy madaniyatning ayrim unsurlarining unutilishiga olib keldi. Ayniqsa, diniy bayramlar, urf-odatlar va an’analar rasmiy ravishda taqiqlangani

sababli ular asta-sekin yo‘qolib bordi yoki o‘zgarishga uchradi. Biroq Sovet davrining oxirgi yillarida, ayniqsa 1980-yillarda boshlangan “qayta qurish” siyosati natijasida diniy erkinliklar asta-sekin tiklana boshladi. Dinga nisbatan munosabat yumshab, diniy tashkilotlarga kengroq imkoniyatlar berildi. Bu jarayon Sovet Ittifoqi parchalanishi arafasida dinning jamiyatdagi o‘rnini qayta tiklash uchun zamin yaratdi.

Sovet davrida dinni cheklash siyosatining eng keskin bosqichlaridan biri 1930-yillarga to‘g‘ri keladi. Bu davr tarixda “katta qatag‘onlar davri” sifatida mashhur bo‘lib, nafaqat siyosiy arboblar, balki diniy ulamolar ham keng ko‘lamda ta’qib qilindi. Minglab imomlar, muftiylar, ruhoniylar turli bahonalar bilan hibsga olindi, surgun qilindi yoki qatl etildi. Arxiv ma’lumotlariga ko‘ra, faqatgina Markaziy Osiyoning o‘zida minglab diniy arboblar repressiyaga uchragan. Masjid va madrasalarning yopilishi natijasida diniy ta’lim tizimi deyarli butunlay izdan chiqdi. Bu esa diniy bilimlarning avloddan-avlodga uzatilishida uzilish yuzaga keltirdi.

Diniy ta’limning yo‘q qilinishi bilan bir qatorda, diniy adabiyotlar ham yo‘q qilindi yoki qat’iy nazorat ostiga olindi. Qur’on nusxalari, hadis to‘plamlari va boshqa diniy kitoblar konfiskatsiya qilinib, ko‘plari yo‘q qilindi. Natijada diniy bilim manbalari keskin kamaydi. Diniy bilimlarni o‘rganish faqat yashirin ravishda, norasmiy yo‘llar bilan amalga oshirildi. Bu esa bilimlarning sifatiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatdi, chunki rasmiy ta’lim tizimi yo‘qligi sababli ilmiy yondashuv sustlashdi. Sovet hokimiyati dinni faqatgina mafkuraviy jihatdan emas, balki ijtimoiy hayotning barcha jabhalaridan siqib chiqarishga harakat qildi. Masalan, nikoh va oilaviy munosabatlarda diniy marosimlar o‘rniga fuqarolik nikohi joriy qilindi. Dafn marosimlari ham davlat nazorati ostiga olindi. Diniy bayramlar, jumladan Ramazon va Qurbon hayitlari rasmiy ravishda taqiqlanmasa-da, ularni nishonlash keskin cheklab qo‘yildi. Ish joylarida, o‘quv muassasalarida bu kabi marosimlarda ishtirok etish qoralandi.

Sovet davrida olib borilgan ateistik targ‘ibotning asosiy vositalaridan biri ommaviy axborot vositalari bo‘ldi. Gazeta va jurnallarda diniy e’tiqodlarni tanqid qiluvchi maqolalar muntazam chop etildi. Teatr, kino va adabiyot orqali ham din “orqaga tortuvchi kuch” sifatida tasvirlandi. Bu jarayonda san’at va madaniyat mafkuraviy qurol sifatida ishlatildi. Dinga ishonuvchi shaxslar ko‘pincha savodsiz, zamon talablariga javob bermaydigan insonlar sifatida ko‘rsatildi. Biroq bu siyosat kutilgan natijani to‘liq bermadi. Jamiyatda dinning ildizlari chuqur bo‘lganligi sababli, odamlar o‘z e’tiqodlarini turli yo‘llar bilan saqlab qolishga harakat qildilar. Ayniqsa qishloq joylarda diniy an’analar yashirin tarzda davom ettirildi. Masalan, nikoh marosimlari rasmiy ravishda ZAGS orqali o‘tkazilgan bo‘lsa-da, ko‘plab oilalar yashirin ravishda nikoh o‘qitish an’anasini ham saqlab qolgan. Shuningdek, bolalarga diniy ism qo‘yish, Qur’on o‘qish, ro‘za tutish kabi amallar yashirin ravishda davom ettirildi.

Dinning yashirin shaklda davom etishi o‘ziga xos ijtimoiy fenomenni yuzaga keltirdi. Bu holat “ikki qatlamli madaniyat” deb ataladi. Ya’ni, rasmiy ravishda ateistik mafkura hukmron bo‘lsa-da, norasmiy hayotda diniy qadriyatlar yashab qoldi. Bu esa jamiyatda ma’lum darajada ichki ziddiyatlarni keltirib chiqardi. Odamlar ko‘pincha o‘z e’tiqodlarini oshkora namoyon eta olmasdan, ularni yashirishga majbur bo‘ldilar. Sovet davrida dinning cheklanishi faqat diniy hayotga emas, balki axloqiy tizimga ham ta’sir ko‘rsatdi. Diniy qadriyatlar ko‘plab jamiyatlarda axloqiy me’yorlarning asosini tashkil etgan. Ularning zaiflashuvi natijasida axloqiy mezonlar qayta shakllanish jarayoniga duch keldi. Bu esa ayrim hollarda ma’naviy inqiroz, ijtimoiy befarqlik, individualizmning kuchayishi kabi holatlarga olib keldi.

Shu bilan birga, Sovet davrida ta’lim tizimi to‘liq sekulyar asosga o‘tkazildi. Bu, albatta, ilm-fan rivoji uchun ma’lum ijobiy sharoit yaratdi. Savodxonlik darajasi keskin oshdi, ilmiy tafakkur rivojlandi. Biroq diniy va ma’naviy tarbiyaning cheklanishi natijasida ta’limning ma’naviy jihati zaiflashdi. Bu esa shaxs tarbiyasida muvozanatning buzilishiga olib kelgan

omillardan biri sifatida baholanadi. 1970–1980-yillarga kelib Sovet jamiyatida din masalasiga nisbatan munosabat asta-sekin o‘zgarishni boshladi. Rasmiy siyosat o‘zgarmagan bo‘lsa-da, amalda diniy amaliyotlarga nisbatan nazorat biroz yumshadi. Ayniqsa katta yoshdagi avlod o‘z diniy an’analarini nisbatan erkinroq davom ettira boshladi. Shu davrda diniy ongning yashirin ravishda tiklanishi kuzatildi.

1985-yildan keyin boshlangan qayta qurish siyosati din sohasida tub burilish yasadi. Diniy erkinliklar kengaytirildi, diniy tashkilotlarga nisbatan bosim kamaytirildi. Masjidlar va cherkovlar qayta ochila boshladi. Diniy ta’lim muassasalari tiklandi. Bu jarayon Sovet jamiyatida uzoq yillar davomida bostirilgan diniy ehtiyojlarning ochiq namoyon bo‘lishiga olib keldi. Sovet Ittifoqi parchalangandan so‘ng esa din jamiyat hayotida yana muhim o‘rin egallay boshladi. Mustaqil davlatlarda, jumladan O‘zbekistonda diniy erkinliklar qonuniy jihatdan kafolatlandi. Masjidlar soni ko‘paydi, diniy ta’lim tizimi tiklandi. Biroq Sovet davrining uzoq muddatli ta’siri hanuz sezilib turdi. Diniy bilimlarning uzilishi, ayrim an’analarning yo‘qolishi va ma’naviy bo‘shliq kabi muammolarni bartaraf etish uchun vaqt talab etildi. Umuman olganda, Sovet davrida dinni cheklash siyosati murakkab va ko‘p qirrali oqibatlarga olib keldi. Bu jarayon bir tomondan sekulyar jamiyatning shakllanishiga xizmat qilgan bo‘lsa, boshqa tomondan ma’naviy va madaniy merosga jiddiy zarar yetkazdi. Dinning jamiyatdagi o‘rni sun’iy ravishda kamaytirilgan bo‘lsa-da, uning inson ongidagi va ijtimoiy hayotdagi ahamiyati to‘liq yo‘qolib ketmadi. Aksincha, u yashirin shaklda saqlanib, keyingi davrlarda yana tiklanish uchun asos bo‘lib xizmat qildi.

Sovet davrida din va davlat o‘rtasidagi munosabatlarni chuqurroq tahlil qilish uchun bu siyosatning hududiy xususiyatlariga e’tibor qaratish muhimdir. Markaziy Osiyo, xususan O‘zbekiston hududi uchun bu jarayon o‘ziga xos murakkabliklarga ega bo‘ldi. Sababi, bu mintaqada islom dini nafaqat e’tiqod tizimi, balki ijtimoiy hayot, huquqiy munosabatlar, ta’lim va madaniyat bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Shu boisdan ham diniy institutlarning yo‘q qilinishi jamiyatning barcha qatlamlariga chuqur ta’sir ko‘rsatdi. Arxiv manbalari va tarixiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, XX asr boshlarida hozirgi O‘zbekiston hududida minglab masjid va yuzlab madrasalar faoliyat yuritgan. 1917-yilga qadar Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududlarida diniy ta’lim keng rivojlangan bo‘lib, ulamolar jamiyatda katta ijtimoiy mavqega ega edi. Sovet hokimiyati o‘rnatilgach, aynan shu qatlam “eski tuzum vakillari” sifatida ko‘rildi va ular nishonga olindi. Natijada diniy elita deyarli yo‘q qilindi yoki jamiyatdan siqib chiqarildi.

1920–1930-yillarda olib borilgan siyosat natijasida masjidlarning mutlaq ko‘pchiligi yopildi. Ba’zi tadqiqotchilar ma’lumotlariga ko‘ra, 1917-yilda mavjud bo‘lgan masjidlarning juda katta qismi 1940-yillarga kelib faoliyatini to‘xtatgan. Faqatgina ayrim markaziy masjidlargina rasmiy ravishda faoliyat yuritishga ruxsat etilgan. Bu esa diniy hayotni markazlashtirish va uni qat’iy nazorat ostiga olish imkonini berdi. Diniy boshqaruv tizimi ham to‘liq davlat nazoratiga o‘tkazildi. Masalan, urush yillarida tashkil etilgan diniy boshqarma orqali musulmonlar faoliyati markazlashtirildi. Bu tashkilot diniy hayotni tartibga soluvchi yagona rasmiy organ sifatida faoliyat yuritdi, biroq uning mustaqilligi cheklangan edi. Ruhoniylar davlat tomonidan tasdiqlanar, ularning faoliyati doimiy nazorat ostida bo‘lardi. Shu orqali din siyosiy jihatdan xavfsiz holatga keltirilgan.

Sovet davrida dinning cheklanishi ijtimoiy psixologiyaga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Insonlarning e’tiqod erkinligi cheklanganligi sababli, ular ichki va tashqi hayot o‘rtasida tafovut bilan yashashga majbur bo‘ldilar. Bu esa shaxsda ichki ziddiyat, qo‘rquv va ishonchsizlik hissining shakllanishiga olib keldi. Ayniqsa, diniy e’tiqodga ega bo‘lgan insonlar o‘z qarashlarini yashirishga majbur bo‘lgani uchun, bu holat ijtimoiy munosabatlarga ham salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Bundan tashqari, Sovet davrida dinni inkor etishga qaratilgan mafkura ko‘plab avlodlarning dunyoqarashini shakllantirdi. Bir necha avlod ateistik ruhda tarbiyalanganligi sababli, diniy

bilimlar uzilib qoldi. Bu esa mustaqillikdan keyingi davrda diniy tiklanish jarayonida muayyan muammolarni keltirib chiqardi. Chunki diniy bilimlar tizimli ravishda emas, balki parchalanib yetib kelgan edi.

Dinning cheklanishi bilan bog‘liq yana bir muhim jihat – bu milliy madaniyatga ta’siridir. O‘zbek xalqining ko‘plab urf-odatlari va an’analari diniy asosga ega bo‘lgan. Masalan, nikoh marosimlari, dafn marosimlari, hayit bayramlari, xayriya tadbirlari diniy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq edi. Sovet davrida bu marosimlar rasmiy ravishda taqiqlanmagan bo‘lsa-da, ularni amalga oshirish cheklangan yoki o‘zgartirilgan shaklda davom ettirilgan. Natijada ayrim an’analar yo‘qolgan, ayrimlari esa transformatsiyaga uchragan. Shu bilan birga, Sovet davrida ayollarning jamiyatdagi o‘rni ham tubdan o‘zgartirildi. Diniy an’analar asosida shakllangan ayrim ijtimoiy me’yorlar bekor qilinib, gender tengligi targ‘ib qilindi. Bu jarayon bir tomondan ijobiy natijalar bergan bo‘lsa-da, boshqa tomondan an’anaviy qadriyatlar bilan ziddiyatlarni yuzaga keltirdi. Ayniqsa, diniy qarashlarga ega oilalarda bu o‘zgarishlar keskin qarama-qarshiliklarga sabab bo‘ldi.

Sovet davrining oxirgi bosqichida yuzaga kelgan diniy tiklanish jarayoni ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega edi. U uzoq yillar davomida bostirilgan ehtiyojlarning keskin namoyon bo‘lishi bilan xarakterlanadi. Masjidlar tez sur’atlarda qayta ochildi, diniy marosimlar ochiq o‘tkazila boshlandi. Biroq bu jarayon ba’zan yetarli ilmiy va diniy tayyorgarliksiz amalga oshirilgani sababli, turli noto‘g‘ri talqinlar va ekstremistik qarashlarning paydo bo‘lishiga ham zamin yaratdi. Mustaqillikdan keyingi davrda din va davlat o‘rtasidagi munosabatlar yangi asosda qurildi. Diniy erkinliklar qonuniy jihatdan mustahkamlandi, biroq shu bilan birga diniy faoliyatni tartibga solish mexanizmlari ham joriy etildi. Bu esa jamiyatda diniy barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan muhim omil bo‘ldi.

Umumiy ilmiy xulosaga ko‘ra, Sovet davrida dinni cheklash siyosati qisqa muddatli mafkuraviy maqsadlarga xizmat qilgan bo‘lsa-da, uzoq muddatda murakkab ijtimoiy, madaniy va psixologik oqibatlarga olib keldi. Dinning jamiyat hayotidan sun’iy ravishda siqib chiqarilishi uning to‘liq yo‘qolishiga olib kelmadi, aksincha, yashirin shaklda saqlanib qolishiga sabab bo‘ldi. Bu esa keyingi davrda uning yana tiklanishiga imkon yaratdi. Shuningdek, bu tajriba shuni ko‘rsatadiki, din insoniyat tarixida chuqur ildiz otgan ijtimoiy fenomen bo‘lib, uni faqat ma’muriy yoki mafkuraviy usullar bilan yo‘q qilish mumkin emas. Aksincha, bunday urinishlar ko‘pincha kutilmagan va murakkab oqibatlarga olib keladi. Shu bois zamonaviy jamiyatlarda din va davlat o‘rtasidagi muvozanatli munosabatlarni yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Sovet davrida din va diniy institutlarga nisbatan olib borilgan siyosat marksistik-lenincha mafkura asosida shakllanib, jamiyatni to‘liq sekulyarlashtirishga qaratilgan edi. Ushbu siyosat natijasida din ijtimoiy hayotdan siqib chiqarildi, diniy tashkilotlar faoliyati keskin cheklab qo‘yildi va diniy ta’lim tizimi deyarli yo‘q qilindi. Ayniqsa, 1920–1930-yillarda amalga oshirilgan repressiyalar diniy elitaning katta qismini yo‘qotishga olib keldi, bu esa diniy bilimlar uzluksizligining buzilishiga sabab bo‘ldi.

Sovet davrida dinning cheklanishi qisqa muddatda mafkuraviy jihatdan davlat uchun ma’lum natijalar bergan bo‘lsa-da, uzoq muddatli ijtimoiy va madaniy oqibatlari murakkab bo‘ldi. Jamiyatda ma’naviy bo‘shliq yuzaga kelib, axloqiy qadriyatlar tizimi qayta shakllanish jarayoniga duch keldi. Dinning ijtimoiy nazorat va ma’naviy tartibni ta’minlashdagi roli zaiflashdi. Shu bilan birga, diniy e’tiqodlar to‘liq yo‘qolib ketmadi, balki yashirin shaklda saqlanib qoldi va norasmiy ijtimoiy hayotning muhim qismiga aylandi.

Sovet davrining oxirgi bosqichida boshlangan liberallashuv jarayonlari dinning qayta tiklanishiga zamin yaratdi. Mustaqillikdan keyingi davrda esa diniy erkinliklar tiklanib, din jamiyat hayotida yana muhim o‘rin egallay boshladi. Biroq Sovet davrining uzoq yillik ta’siri natijasida yuzaga kelgan ma’naviy, ilmiy va ijtimoiy muammolarni bartaraf etish muayyan vaqt talab qildi. Umuman olganda, Sovet davrida dinni sun’iy ravishda cheklash tajribasi shuni ko‘rsatadiki, din jamiyat hayotida chuqur ildiz otgan ijtimoiy fenomen bo‘lib, uni ma’muriy va mafkuraviy usullar bilan to‘liq yo‘q qilish mumkin emas. Aksincha, bunday siyosat murakkab va ko‘p qirrali oqibatlarga olib keladi. Shu sababli zamonaviy jamiyatlarda din va davlat o‘rtasidagi muvozanatli, o‘zaro hurmatga asoslangan munosabatlarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
2. Ahmedov B. O‘zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
3. Alimova D.A., Rajabov Q. O‘zbekiston tarixi (XX asr). – Toshkent: Sharq, 2010.
4. Bennigsen A., Wimbush S. Muslim National Communism in the Soviet Union. – Chicago: University of Chicago Press, 1979.
5. Keller S. To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia. – Westport: Praeger, 2001.
6. Ro’i I. Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev. – New York: Columbia University Press, 2000.
7. Khalid A. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 2007.
8. Pipes R. Russia under the Bolshevik Regime. – New York: Vintage Books, 1995.
9. Smolkin V. A Sacred Space Is Never Empty: A History of Soviet Atheism. – Princeton: Princeton University Press, 2018.
10. Olimov M. Markaziy Osiyoda diniy jarayonlar. – Toshkent: Fan, 2005.
11. Niyazov A. Sovet davrida O‘zbekistonda diniy siyosat. – Toshkent: Fan, 1998.
12. Rashid A. Central Asia: A New History. – London: I.B. Tauris, 2017.